

LIETUVOS ŠVIETIMAS NUO ŠVIETIMO UŽUOMAZGŲ IKI NEPRIKLAUSOMYBĖS PASKELBIMO 1990 – AIS METAIS

Švietimas laiduoja Lietuvos valstybės kūrimą. Jis yra integrali kultūros dalis, ugdanti demokratinei valstybei kompetentingą žmogų, pasirengusį prisiimti atsakomybę už visuomenės gyvenimą, gebantį toje visuomenėje aktyviai veikti, atsiliepti į šiuolaikinio pasaulio iššūkius ir pokyčius.

Švietimo paskirtis - būti kultūros kaitos katalizatoriumi, jos atsinaujinimo iniciatoriumi.

Šie žodžiai atspindi švietimo svarbą ne tik Lietuvos, bet ir kiekvienai šiuolaikinei demokratiškai valstybei. Ją geba formuoti tik išsilavinusi pilietinė visuomenė.

Švietimo kaitos samprata ir švietimo kaita Lietuvoje

Kalbant apie Lietuvos švietimo istorinę raidą, tikslinga būtų apibūdinti švietimo kaitos sampratą, nes tai iš esmės yra sinonimiškos sąvokos. Apskritai kaita yra natūralus, nuolat vykstantis procesas. Ji yra neišvengiama ir vyksta nepriklausomai nuo to, patinka ji mums ar ne. Kaita gali būti vertinama kaip sąmoningų ir kryptingų pastangų darinys arba kaip natūralus, socialinių dėsnių ir mechanizmų nulemtas procesas. Mums aktualesnis yra antras požiūris, nes švietimo raida – tai švietimo evoliucija, nulemta politinių, ekonominių ir socialinių veiksnių. „Kaita savaime nėra nei pažangus, nei novatoriškas reiškinys, tai tiesiog perėjimas iš vienos būsenos į kitą (Ellstrom, 1984)“, ¹kartais geresnį, kartais blogesnį, o kartais ir tokios pačios vertės, kaip prieš tai buvęs. Lietuvos švietimo kaitos procesas yra specifinis, nes jos švietimo raidai didelę įtaką padarė Vokietijos ir Rusijos (vėliau – Sovietų Sąjungos) okupacijos. Taigi pažvelgsime į mūsų šalies švietimo pokyčių raidą, susiejant juos su istorine valstybės raida.

Švietimo užuomazgos Lietuvoje

Lietuvos švietimo istorinė raidos pradžia siekia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikus, o galbūt net ir anksčiau. Bet tikraja Lietuvos švietimo raidos pradžia derėtų laikyti XIV a. pirmąją pusę – XVI a. pradžią, kuomet, susidarius bajorų luomui ir susiformavus gana sudėtingam valstybės valdymo mechanizmui, iškilo platesnių žinių poreikis ir būtinumas naudotis raštu. Tuomet buvo pradėtos kurti uždarnos vienuolynų mokyklos. Jas įkūrė pranciškonai ir 1323–1325 metais Vilniuje

---

¹ Rimantas Želvyš. Švietimo reformos. – Vilnius: Švietimo studijų centras, 1998, p. 18

įsikūrę dominikonai. LDK slavų žemėse stačiatikių vienuolynuose rašto buvo mokomasi bažnytine slavų ir senąja rytų slavų kalba. 1387 metais kartu su krikščionybe atėjo ir katalikų bažnyčios švietėjiškoji patirtis. Jos rankose pagal Europoje susiklosčiusią kultūros ugdymo tradiciją buvo kultūros, mokslo ir švietimo įstaigos. Tarp jų ir mokyklos. Pirmosios europinio tipo mokyklos Lietuvoje buvo įkurtos XIV amžiaus pabaigoje. Iki XVI amžiaus vidurio Lietuvoje susikūrė keli mokyklų tipai. Pirmosios ir ankstyviausios – Katedrų mokyklos. Jau nuo 1397 metų tokia mokykla veikė prie Vilniaus Katedros, o nuo 1469 metų – Varniuose. Šios mokyklos rengė dvasininkus. Pradinį švietimą teikė parapijinės, dvarų ir miesto mokyklos. Pirmosios parapijinės mokyklos žinomos jau 1409 metais Naujuose Trakuose, 1473 metais – Kaune. Didžiąją pradinio švietimo dalį XV ir XVI amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje suteikdavo parapijinės mokyklos. Jos pagal Vilniaus vyskupijos sinodo nutarimus buvo steigiamos prie kiekvienos didesnės parapijinės bažnyčios. Parapijinės mokyklos mokymo programa buvo orientuota į laisvųjų menų modelį. Buvo mokoma gramatikos, retorikos, dialektikos, aritmetikos, geometrijos, astronomijos, muzikos. Miestų parapijinėse mokyklose mokymas rėmėsi lotynų kalba.

Matome, jog Lietuvą šviesti pradėjo katalikų bažnyčia. Kaip nurodo M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Žukauskas ir kt., „kadangi krikščionybė į Lietuvą atėjo vėlai, tai, ko gero, rašymo ir skaitymo įgūdžiams susidaryti iš pradžių labiau padėjo valstybės aparato ir luominių institucijų raštinės. Tačiau bažnyčia nuo seno turėjo nusistovėjusių mokymo organizacijų – mokyklų – sistemą. Todėl vos tik krikščionybei įsitvirtinus, čia buvo perkelti ir jos tradiciniai mokymo būdai“². Akivaizdu, kad krikščionybės pradžia buvo ir švietimo pradžia. Tai yra suprantama, žinant jog tuometinėje viduramžiškoje visuomenėje didžiausią autoritetą turėjo ne kas kita, o Bažnyčia.

Nuo XVI a. vidurio kilus reformacijai, plintant Renesanso idėjoms bei kintant ekonominėms ir socialinėms sąlygoms, Lietuvos švietimo raidoje prasidėjo naujas etapas – visuomenei tapo aktuali spartesnė kultūros pažanga. Vykstant kovai tarp katalikų ir reformatų, XVI a. antroje pusėje išplito katalikų ir protestantų parapijinių mokyklų tinklas.

XVI a. viduryje susidarė sąlygos kurtis vidurinių tipo mokykloms. Šių mokyklų reikalavo bajorija seimuose, pažangieji publicistai rašiniuose. Atsirado tokiam darbui tinkamų žmonių. Pirmąją tokią protestantišką kolegiją 1539 metais Vilniuje įsteigė Abraomas Kulvietis.

Kadangi Lietuvos kaimynės buvo gerokai labiau išsivysčiusios nei Lietuva ir krikščionybės, ir švietimo požiūriu, nestebėtina, jog XVI a. pabaigoje – XVII a. pirmojoje pusėje didikų vaikai ir juos lydintys bajoraičiai, siekdami platesnio akiračio ir išsilavinimo, pagal to meto madą apkeliaavo ne vieną universitetą. Kaip ir anksčiau LDK jaunuomenė mokėsi įvairiuose užsienio protestantiškuose bei katalikiškuose universitetuose. LDK, kad išvengtų „protų nutekėjimo“ reikėjo

---

² Palmira Jucevičienė. Lyginamoji edukologija. Monografija. – Kaunas: Technologija, 1997, p. 98

kaip nors išlaikyti jaunuomenę savo šalyje. Pirmasis žingsnis buvo – 1569-ais metais Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus kvietimas į Lietuvą atvykti jėzuitus iš Lenkijos.

Krašto kolegijos

Kolegijos viduramžiais buvo šių dienų vidurinės mokyklos atitikmuo. Kartais šios mokyklos dar vadintos gimnazijomis. Jos skirstytos į du tipus: 5-ių klasių nepilnos ir 7-ių klasių pilnos. Pirmojo tipo kolegijose buvo retorikos, poetikos bei trys gramatikos klasės, o antrojo tipo mokyklose 3 metus mokydavo filosofijos ir 4 metus – teologijos.

Trijų skyrių (humanitarinis, filosofijos ir teologijos) kolegijos galėjo gauti ir akademijos teises. Pirmąją kolegiją Lietuvoje dar 1539 metais Vilniuje įsteigė Abraomas Kulvietis. Vilniaus kolegija buvo įsteigta pagal Paryžiaus Sorbonos kolegijos pavyzdį. Joje mokėsi apie 60 jaunuolių (bajorų ir miestiečių vaikai). Katalikų bažnyčiai pradėjus persekioti reformacijos idėjas skleidžiantį A. Kulvietį, šis pasitraukė į Prūsiją. Jo įsteigta kolegija 1542 metais buvo uždaryta. 1579 metais ji buvo pertvarkyta į akademiją.

1598 metais iš Lenkijos jėzuitų provincijos buvo sudaryta Lietuvos viceprovincija. Greitai ji savo dydžiu praaugo Lenkijos jėzuitų provinciją. Pradžioje Lietuvos provinciją sudarė 7 kolegijos ir rezidencijos, 3 misijų stotys ir 284 vienuoliai. Šis disciplinuotas ir veiklus ordinas Lietuvoje nepaprastai sparčiai augo. Praėjus 40 metų jis turėjo jau 16 kolegijų ir rezidencijų tinklą visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o vienuolių skaičius pasiekė 599.

Iki 1599 m. jėzuitai neturėjo bendros mokymo sistemos, todėl kiekvienai kolegijai – atskira instrukcija. Nuo XVII a. pradžios įsitvirtino visoms kolegijoms bendra programa. Mokslas jėzuitų mokyklose buvo nemokamas. Neturtingus miestiečius pilnai išlaikė bursos (bendrabučiai), o neturtingiems bajoraičiams remti buvo įsteigtos specialios pareigybės (konvinktai). Pagrindinis tikslas – teologijos studijos. Labai svarbiomis laikytos lotynų, graikų ir hebrajų kalbos, o menai ir mokslai taip pat buvo reikalingi, kadangi leido geriau suprasti teologiją. Jėzuitų mokyklos pasižymėjo dinamiškumu, išradingumu, gerai paruošta mokymo programa. Jos tiems laikams buvo labai modernios ir buvo puikiai aprūpintos. Čia dirbo gerai paruošti mokytojai. Jėzuitų akademija ir kolegijos turėjo turtingas bibliotekas. Lotynų kalba buvo jėzuitams išsilavinimo pagrindu. Ja rėmėsi ir visa humanistinė mokykla. Lotynų kalba buvo kartu ir tarptautinė bažnyčios, mokslo, teisės ir diplomatijos kalba.

XVII a. jėzuitai LDK įsteigė per 20 kolegijų. „Jų kolegijose paprastai būdavo penkios klasės: infima, grammatica, syntaxis, poetica, rhetorica. Pirmose trijose klasėse mokyta lotyniškai skaityti, gerai suprasti tekstą ir laisvai susikalbėti; aukštesnėse dviejose (humaniora) – taisyklingai klasikine lotynų kalba rašyti, kurti eilėraščius, viešai kalbėti; be to, mokyta antikinės ir viduramžių

literatūros, iškalbos, mitologijos, istorijos, geografijos, graikų kalbos pradmenų. Mažesnės kolegijos turėdavo tik pirmąsias tris klases. Didesnės (penkių klasių) kai kur buvo dar praplečiamos filosofijos ir teologijos kursu tiems mokiniams, kurie ketino būti kunigais³. Be to, savo kolegijas steigė ir evangelikai reformatai. Kolegiją Vilniuje taip pat turėjo ir unitai.

Pagrindinė kolegijų dėstomoji kalba buvo lotynų. Taip pat mokyta graikų kalbos, retorikos, stilistikos, istorijos ir geografijos. XVII a. jėzuitų kolegijų mokslo lygis smuko, o pati mokymo sistema paseno ir sustabarėjo.

Pijorų veikla LDK

Nuo XVIII a. pirmosios pusės nemažą konkurenciją LDK labiausiai paplitusioms jėzuitų kolegijoms ėmė sudaryti vienuolių pijorų ordino kolegijos. Šių vienuolių tikslas buvo krikščioniškai mokyti ir auklėti jaunimą. Prie visų pijorų vienuolynų veikdavo kolegijos, o jų rezidencijose – bent pradžios mokyklos. Steigdami kolegijas ir mokydami jaunuomenę pijorai netrukus ėmė varžytis su jėzuitais. Pijorų mokymo programa kiek skyrėsi nuo jėzuitų, kurie daugiausiai mokė tikybos ir humanitarinių dalykų. Tuo tarpu pijorų mokyklose be tikybos, gimtosios (lenkų) ir lotynų kalbų dar dėstė gamtos mokslus, užsienio kalbas, aritmetiką, istoriją, etiką, logiką. Prie pijorų mokyklų buvo kuriamos bibliotekos, laboratorijos, botanikos sodai.

Šitai pijorų pusėn patraukė daugelį apsišvietusios visuomenės. Žmonės norėjo, kad dėstomas mokslas būtų pritaikomas ne vien bažnyčios reikalams (kaip tuomet būdavo pas jėzuitus), bet ir praktiškesniems gyvenimo dalykams.

Pajutę konkurenciją, jėzuitai ėmė kovoti su pijorų ordino mokyklomis. Jėzuitai ėmė pamažu pertvarkinėti savo mokslo programą. Į ją įtraukė tiksliųjų mokslų dalykus, kad ši taptų patrauklesne studijuojantiems. Šitai ir jėzuitų kolegijose atsirado laboratorijos, imta mokyti gamtos mokslų.

Po 1831 m. sukilimo Lietuvoje pijorų mokyklos ir vienuolynai buvo uždaryti.

Pirmoji aukštoji mokykla

Lietuvos ekonomikos, kultūros ir politinės raidos aplinkybės subrandino visuomenės poreikį turėti aukštąją mokyklą. Dėl teisės įkurti aukštąją mokyklą ir įgyti didesnės įtakos visuomenėje varžėsi katalikai ir protestantai. Protestantizmui plintant, katalikai suskato steigti savo mokyklas, kad katalikybė būtų atstatyta. Kontrreformacijos jėgas palaikė Respublikos valdovas Steponas Batoras. Didžiuliu jėzuitų veiklos Lietuvoje nuopelnu reikia laikyti Vilniaus kolegijos įkūrimą 1570 metais. Vilniaus vyskupas V. Protasevičius siekė kolegiją paversti aukštąja mokykla. 1579 m.

---

³ Lietuvos enciklopedija, 1990, p.747

balandžio 1 d. Steponas Batoras davė privilegiją, kuria Vilniaus kolegiją pakėlė į Vilniaus akademiją – universitetą. Popiežius Grigalius XIII šią privilegiją patvirtino. Vilniaus universitetas gavo visas reikiamas privilegijas ir patvirtinimus – karaliaus privilegiją ir popiežiaus patvirtinimą. Tai visiškai atitiko nusistovėjusią Europos universitetų steigimo tvarką. Dar nuo Prahos universiteto įsteigimo (1347–1348) šalies valdovo ir popiežiaus galių santykis buvo subalansuotas. Monarchas buvo laikomas steigėju, o popiežius įgaliodavo aukštąją mokyklą teikti mokslinius laipsnius ir garantuodavo jai universiteto privilegijas.

Vilniaus universitete pirmuoju fakultetu tapo filosofijos ir teologijos fakultetas, o nuo 1644 m. atsirado ir teisės fakultetas. Vis dėlto Vilniaus universitetas nuo to meto Europos universitetų skyrėsi tuo, kad jame vietoj keturių fakultetų buvo tik du (be teisės ir medicinos). Aukštojoje mokykloje, pradėdamas dėstyti dalyką, dėstytojas paskelbdavo savo programą, o dalykai buvo dėstomi ne keli iš karto, o vienas po kito. Filologijos ir teologijos fakultetą baigę studentai gerai mokėjo lotynų ir graikų kalbas, buvo išsilavinę retorikos, logikos srityse, susipažinę su antikos literatūra, filosofijos pagrindais. Universitete buvo teikiami bakalauro, magistro ir daktaro laipsniai. Įdomu tai, kad Akademijos lėšas sudarė pajamos iš jai užrašytų dvarų.

Vilniaus universiteto įsteigimas buvo reikšmingiausias LDK XVI a. pabaigos kultūrinio gyvenimo ir didelės politinės svarbos įvykis. 1579 m. LDK šviesuomenė pasiekė visą puoselėtą tikslą – turėti savą universitetą ir susilyginti su kaimyninėmis valstybėmis – Lenkija bei Prūsija. Vilniaus universitetas tapo rimta atsvara tradiciniams studentų iš LDK traukos centrams – Krokuvos ir Karaliaučiaus universitetams. Vilniaus universitete studijavo vis daugiau studentų. 1570 m. pradėjusi veikti Vilniaus jėzuitų kolegija turėjo 160 mokinių, 1590 m. universitete mokėsi jau 600, 1596 m. daugiau nei 800, o 1618 m. – jau net 1210 studentų.

Edukacinės komisijos įkūrimas ir švietimo reformos

XVIII a. pradžioje Lietuvoje pasikeitė tiek ekonominė- politinė, tiek kultūrinė situacija. To priežastis buvo 1700-1721 metais vykęs Šiaurės karas. Po jo Lietuvoje stiprėjo politinė anarchija, didikų viešpatavimas, savivalė. Be to valstybė po karo buvo taip nuniokota, kad 1708 metais kilo badas, kurį lydėjo dvejus metus trukęs maras. Tuomet išmirė daugiau kaip trečdalis Lietuvos gyventojų. Susiaurėjus vidaus rinkai, dėl pinigų infliacijos sunyko prekyba ir amatai, skurdo miestai. Dėl to Lietuvos švietimas plėtojosi ypač lėtai. Apytikriais skaičiavimais Lietuvoje XVIII a. pradžioje neraštingų buvę: 28 proc. turtingų bajorų; 40 proc. vidutinių bajorų; 44 proc. miestiečių; 92 proc. smulkiųjų bajorų, o valstiečiai tik pavieniai buvo raštingi. Atrodo, kad karas, badas ir maras turėjo sumažinti ir taip negausų pradinį mokyklų skaičių, bet nepaisant visų sumaiščių, vidurinių mokyklų ne tik, kad nesumažėjo, bet dar ir padaugėjo, bet jų lygis pirmame XVIII a.

trečdalyje buvo gerokai atsilikęs. Akivaizdu, jog Lietuvos švietimui reikėjo esminių permainų ir reformų.

Taigi 1773 m. liepos 21 d. popiežius Klemensas XIV panaikino Jėzuitų ordiną, lig tol tvarkiusį švietimo reikalus. Didžioji dalis Respublikos mokyklų liko be priežiūros, ir tai paskatino greičiau pradėti pertvarkyti švietimo sistemą, valstybei perimant jėzuitų mokyklas.

1773 m. spalio 14 d. Respublikos seimo sprendimu buvo įkurta Edukacinė komisija. Ji tapo viena pirmųjų pasaulietinių švietimo ministerijų Europoje. Edukacinės komisijos žiniai buvo perduotos visos Respublikos akademijos ir mokyklos. Jai pavedė rūpintis ne tik mokymu, bet ir supasaulietinti bei modernizuoti jo turinį. Edukacinės komisijos žinion pateko ir mokslo vystymo reikalai. Komisija gavo ir gana solidžią materialinę bei finansinę bazę – pajamas iš buvusių jėzuitų turtų (Lietuvos jėzuitų turtai Ordino uždarymo metu siekė 20 mln. auksinų vertės). Pirmuoju Edukacinės komisijos pirmininku paskirtas Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis. Taigi Edukacinės komisijos, kaip pasaulietinės pavaldžios seimui organizacijos įkūrimas reiškė, jog švietimo organizavimas ir kontrolė perėjo į valstybės rankas. Buvo pradėta kurti vientisa valstybinė švietimo sistema, ko lig tol nebuvo. Tada pirmą kartą kilo nacionalinės mokyklos idėja.

Edukacinė komisija įvedė vadovavimo mokykloms naują trijų lygių struktūrą: 4 aukštosios mokyklos, pavadintos vyriausiomis (Vilniaus universitetas), apygardinės ir apygardėlių mokyklos, pradinės arba parapinės mokyklos. Vilniaus akademija kontroliavo mokyklas, tvirtino programas, vadovėlius. Lietuva buvo suskirstyta į 4 apygardas. Kiekviena apygarda turėjo po vieną šešių klasių mokyklą ir po keletą trijų klasių mokyklų. Apygardos mokykloje mokslas truko 7 metus, nes 5 – oje klaseje reikėjo išbūti 2 metus; apygardėlių visos trys klasės buvo dvimetės. „Be šio tinklo mokyklų dar liko privatinės vienuolynų mokyklos, tačiau visos mokyklos turėjo priimti Edukacinės komisijos programą ir priežiūrą, išskyrus kunigų seminarias ir konfesines ne katalikų mokyklas“⁴. Edukacinė komisija pertvarkydama mokyklas siekė ne tik religinių tikslų, bet atsižvelgė ir į ekonominius bei kitus pasaulietinio gyvenimo poreikius. Ligi reformos į mokyklas buvo žiūrima religiniu požiūriu. Edukacinė komisija buvo rimtai užsibrėžusi įvesti visuotinį pradžios mokslą, 1774 metais ji nustatė privalomąjį pradžios mokslą 7-12 metų vaikams, tačiau nepajėgė įgyvendinti savo plano dėl lėšų stokos, bajorų nepritarimo ir mokytojų stokos. Palyginti plačiai buvo paplitęs namų mokymas arba namų mokyklėlės kaime.

Pasaulietinė, Švietimo epochos filosofijos principais besivadovaujanti mokykla, naujų mokslo žinių sklaida visuomenėje formavo naują tautos, pagrįstos etniniu, kalbiniu bei kultūriniu bendrumu, sampratą. Tuo pačiu formavosi ir tautinės valstybės samprata, kuri žadino ir ugdė visuomenės narių pilietiškumą.

---

⁴ Lietuvos enciklopedija, 1990, p. 749

Taip optimistiškai ir būtų galima baigti apie Edukacinės komisijos pradėtas švietimo ir mokslo reformas. Tačiau taip būtų, jeigu XVIII a. paskutinio ketvirčio Respubliką tapatintume tik su Lenkijos valstybe ir nebematytume LDK etnosu. Edukacinės komisijos laikais vidurinėse LDK mokyklose ir Vilniaus universitete viešpatavusią lotynų kalbą pradėjo keisti lenkų kalba. Tuo tarpu lietuvių kalbos buvo mokoma tik pradinėse Lietuvos mokyklose. Lenkų kalba vadinta visų Respublikos bajorų gimtąja kalba. LDK jaunuomenei buvo skiepijama unitarinės, lenkiškos Respublikos pilietiškumo ir patriotizmo dvasia. LDK visuomeninė politinė mintis XVIII a. antrojoje pusėje nebesubrandino tokių aiškių, lietuvių valstybingumą ir tautinį atskirumą teigiančių postulatų kaip XVI amžiuje. LDK bajorija nematydama ėjo į aiškia perspektyvą – identifikuojantis su lenkų bajorija atsisakyti nuo 1569 metų saugoto Respublikos valstybinės struktūros – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės lygiateisiškumo vienoje valstybėje.

Lietuvos švietimas carinės Rusijos valdžioje

Po prijungimo prie Rusijos neįvyko jokių esminių švietimo pokyčių. Tiesa, Lietuvos švietimo sistemą ėmė kontroliuoti generalgubernatorius, bet ir tiesiogiai į švietimo reikalus jis nedaug tesikišo. 1797 m. buvo įkurta Lietuvos edukacijos komisija, pirmininkaujama paeiliui tai Vilniaus, tai Žemaičių vyskupų. Edukacinė komisija turėjo tą patį, iš Tautos edukacijos komisijos laikų paveldėtą, Vilniaus aukštosios mokyklos ir Lietuvos vidurinių mokyklų finansavimo šaltinį.

Švietimas vidurinėse mokyklose

Po prijungimo prie Rusijos beveik visos vidurinės mokyklos vėl buvo perduotos vienuolynams. Pradinės mokyklos – jų etnografinėje Lietuvos teritorijoje buvo apie 200 – ir toliau buvo prižiūrimos parapijų klebonų. Visoje milžiniškoje „vidinėje“ Rusijoje buvo apie 300 pradžios mokyklų, bet vadinamosiose Pabaltijo gubernijose pradžios mokyklų tinklas buvo daug tankesnis, nei Lietuvoje; ten jos veikė kiekvienoje parapijoje. Vidurinėse mokyklose ir net universitete mokėsi ne vienas valstiečių vaikas.

Didesnę reikšmę Lietuvai ir visoms buvusios LDK žemėms turėjo 1802–1804 m. švietimo reforma. Imperijoje buvo įsteigta 6 švietimo apygardos; viena jų – Vilniaus švietimo apygarda. Apygardos centru tapo Vilniaus imperatoriškasis universitetas. Pradžios mokykloms universitetas didesnio dėmesio neskyrė. Jose mokėsi daugiausia valstiečių ir miestelėnų bei smulkiųjų bajorų vaikai; pasiturintys bajorai pradinį mokslą dažniausiai įgydavo namuose, padedami samdomų namų mokytojų. Kai kuriose etnografinės Lietuvos, ypač Žemaitijos, pradžios mokyklose, priklausomai

nuo mokytojo, mokyta ir lietuviškai, ir iš švietimo vadovybės oficialiai neapbruotų vadovėlių ar tiesiog iš religinio pobūdžio knygelių.

Apygardos mokyklų dėstomoji kalba buvo lenkų. Nuo 1798 m. lenkų kalba ir universitete pradėta skaityti paskaitos, nors ne vienas dalykas tebebuvo dėstomas lotyniškai. Kai kurios paskaitos skaitytos prancūzų ir vokiečių kalbomis.

Nuo 1803 iki 1821 m. 17-oje etnografinės Lietuvos gimnazijų ir apskritinių mokyklų mokinių padaugėjo nuo 2600 iki 3900.

Švietimo sistema keitėsi po 1831 m. sukilimo. 1831 m. panaikinta Vilniaus švietimo apygarda. Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijos ir Balstogės sritis buvo įjungtos į Baltarusijos švietimo apygardą. Tiesa, 1836 m. jos centras perkeltas į Vilnių. Apygarda neturėjo jokios autonomijos. Jos kuratorius privalėjo dirbti apygardos centre. Jis buvo pavaldus ne tik Liaudies švietimo ministerijai, bet ir generalgubernatoriui.

Mokyklų sistema pamažu pertvarkyta pagal 1828 m. Rusijos mokyklų nuostatus. Pradėta dėstyti rusų kalba. Bet lenkų kalba ir literatūra dar paliktos vidurinių mokyklų programoje kaip dalykas. Mokyti skaityti lenkiškai leista ir pradžios mokyklose. Tikybos pradžios mokyklose turėjo būti mokoma „vietos tarmėmis“. Sugriežtinta mokyklų biurokratinė kontrolė: gimnazijose įsteigti inspektorių etatai, pradžios mokyklas kontroliavo apygardos skiriami prižiūrėtojai.

Lietuvos Vilniaus gubernijoje buvo uždarytos 6 (iš 15), Lietuvos Gardino gubernijoje 3 (iš 7) vidurinės mokyklos. Tiesa, 1834 m. Vilniuje buvo įsteigta antroji gimnazija, 1839 m. paversta uždaro tipo mokykla – Vilniaus bajorų institutu, kuriame mokyti galėjo apie šimtas turtingųjų bajorų vaikų. Lyginant su amžiaus pradžia, 4-ajame dešimtmetyje Lietuvos Vilniaus gubernijoje daugiau kaip dvigubai sumažėjo pradžios mokyklų: 1804 m. jų buvo 153, 1839 m. – 67 (žydų mokyklos nesuskaičiuojamos). Mat iš karto po sukilimo visų mokyklų veikla buvo sustabdyta.

Beje, 1833 m. Baltarusijos švietimo apygardos pradžios mokyklų programa leido, be tikybos, mokymo skaityti rusiškai ir lenkiškai, rašto ir aritmetikos pradžiamokslio, lietuvių gyvenamose vietovėse mokyti skaityti ir lietuviškai, arba, kaip tuomet sakyta, žemaitiškai. Mat dauguma to meto lietuvių leidinių buvo rašyti žemaičių tarme. Tačiau nuostata mokyti skaityti lietuviškai liko popieriuje, ir po kelerių metų švietimo administracija ją apskritai „pamiršo“. Ji težiūrėjo, kad pradžios mokyklos mokytų rusų kalbos. Valdžios kontroliuojamose mokyklose nebuvo mokytojų, kurie galėtų mokyti skaityti lietuviškai. Pradžios mokyklų mokytojai nebuvo ruošiami. Tad lietuviškai skaityti temokyta tik keliose valdžios švietimo žinybų kontroliuojamose ir evangelikų liuteronų bažnyčios išlaikomose mokyklose; į negausių Lietuvos protestantų bendruomenių veiklą, taip pat ir į jų išlaikomas pradžios mokyklas valdžia tuomet mažai kišosi. Kai

kuriose pradžios mokyklose lietuvių kalba naudota kaip pagalbinė, ją taip pat vartojo kunigai per tikybos pamokas, nors kai kur tikybos buvo mokoma ir lenkiškai. Beje, švietimo kontrolieriai neretai pažymėdavo, kad kai kuriose ne valdžios pinigais išlaikomose pradžios mokyklose, kurių mokytojai buvo ne rusai, ir toliau mokyta daugiau lenkiškai nei rusiškai.

1841 m. S. Daukanto ir kitų lietuvių liaudies švietimo gimtąja kalba reikalui neabejingų pastangomis Vidaus reikalų ministerija leido steigti prie Žemaičių vyskupijos bažnyčių pradinės mokyklėles, kuriose šalia tikybos pradžiamokslio leista mokytis skaityti lietuviškai. Tiesa, su ta sąlyga, kad kartu vaikai bus supažindinami ir su rusų abėcėle. Iš pradžių tokių mokyklėlių nedaug teatsirado. Tačiau, kai 1850 m. vyskupu tapo M. Valančius, mokyklėlių ėmė greitai daugėti. 1853 m. jų buvo jau 197. Kauno gubernijoje jų buvo trigubai daugiau nei valdiškų rusiškų mokyklų; jose mokėsi 6000 mokinių.

Jau 1861–1862 m. Rusijos administracija Vilniuje susirūpino, kad pradinio švietimo nepradėtų tvarkyti vietos visuomenė. Mat tuo metu vyriausybė, siekdama sumažinti neraštingumą ir kartu taupyti lėšas, ragino visuomenę pradėti plėtoti pradinį švietimą. Aukštesiems Rusijos valdininkams Vilniuje atrodė, kad tokiu atveju liaudies švietimas krašte pateks į caro valdžiai neištikimų jėgų rankas. Todėl vyriausybė buvo prašoma lėšų valdžios kontroliuojamoms rusiškoms mokykloms, ypač baltarusių žemėse, steigti. Švietimo ministerijos Mokslo komitetas, rengęs reformos projektus, numatė, kad „tautinių pakraščių“ pradžios mokyklose bus dėstoma gimtąja kalba, o rusų kalbos mokoma tik kaip dalyko.

Stiprėjant politinei įtampai, 1863 m. pradžioje V. Nazimovas išleido potvarkį, kuriuo uždraudė visas be valdžios leidimo atidarytas pradžios mokyklas. Remdamasi šiuo potvarkiu, policija ėmė uždarinėti ir Žemaičių vyskupijos katalikų bažnyčių mokyklas, nors jos buvo legalios.

Tuo pačiu metu caras Aleksandras II paliepė Liaudies švietimo ministerijai parengti atskiras Vakarų gubernijų liaudies mokyklų „laikinąsias taisykles“ (žr. 1 priedą). Tokių taisyklių projektas numatė, kad liaudies mokyklas savo lėšomis steigs valstiečiai, o jas kontroliuos švietimo žinyba. Turėjo būti mokoma rusų kalba, bet leidžiama mokytis skaityti ir rašyti lietuviškai bei dėstyti tikybą katalikams mokinių gimtąja kalba. Tačiau Vakarų komitetas, svarstęs šį projektą, išbraukė iš jo punktą, numaćiusį leisti mokytis skaityti ir rašyti lietuviškai. 1863 m. balandžio 5 d. caras patvirtino Vakarų komiteto aprobuotas „laikinąsias taisykles“. Iš pradžių daug kam atrodė, kad šios taisyklės iš tikrųjų laikinos. Net ir M. Muravjovas į jas iš pradžių nekreipė dėmesio. 1864 m. pradžioje, duodamas nurodymą uždaryti visas lenkiškas mokyklas ir pašalinti lenkų kalbą iš mokyklų, jis pridūrė, kad pradžios mokyklose, esančiose lietuvių, gyvenamose vietovėse leidžiama mokytis skaityti ir rašyti lietuviškai.

Lietuvos švietimo sistemos likimą lėmė į Vilnių atvykęs naujasis švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas, tapęs bene svarbiausiu „rusų pradų atkūrimo“ programos rengėju. Jis teigė,

jog negalima pasitikėti katalikų dvasininkija, reikia kuo skubiau visame krašte steigti rusiškas pradžios mokyklas, kuriose dirbtų iš Rusijos „vidinių“ gubernijų kviečiami mokytojai, taip būtų sudarytos sąlygos „rusų pradams atkurti“.

I. Kornilovo suformuluota nuostata persmelkė ir visą „rusų pradų atkūrimo“ programą. Ją patvirtinus, nuo 1864 m. rudens ir lietuviškoje Vilniaus švietimo apygardos dalyje imta kurti valdišką rusiškų, vadinamųjų liaudies, mokyklų tinklą. Iki 8 dešimtmečio pradžios pavyko priversti beveik visas valstiečių bendruomenes priimti nutarimus dėl tolių mokyklų steigimo. Generalgubernatoriumi tapęs K. Kaufmanas dar „patobulino“ 1863 m. „laikinasias taisykles“, kuriomis vadovautasi net ligi 1905 m. Jis įsakė, kad katalikų tikybos „vietos tarpe“ būtų mokoma tik pirmaisiais mokslo metais, kad tai būtų daroma tik žodžiu, nereikia jokių vadovėlių. Vėliau jos turėjo būti mokoma rusiškai ir iš rusiškų katalikų tikėjimo pradžiamokslių vadovėlių.

1864 metais caras įsakė visose mokyklose pradėti dėstyti rusų kalbą kaip privalomą dalyką, o 1871 m. švietimo ministras Dmitrijus Tolstojus žodžiu nurodė mokyti rusų kalbą. Įstatymas atėmė iš bendruomenių teisę pasirinkti mokytojus. Juos savo nuožiūra skyrė kiekvienoje gubernijoje veikianti mokyklų direkcija.

Vis dėlto teisūs pasirodė tie, kurie iš pat pradžių teigė, kad rusiška pradžios mokykla etninėje Lietuvoje, t. p. ir Suvalkijoje, politinių tikslų nepasieks. Juk mokymas visoje imperijoje nebuvo privalomas. Į rusiškas mokyklas savo vaikus leido nedaug kas. Pagal besimokančių kaimo mokyklinio amžiaus vaikų procentą 1898 m. Kauno gubernija užėmė 74-ąją, o Suvalkų gubernija – 69-ąją vietą iš visų 89 Rusijos imperijos gubernijų ir sričių. O tarp Rusijos imperijos europinės dalies gubernijų (be Lenkijos Karalystės), Kauno gubernija buvo paskutinėje – 50-ojoje vietoje, Vilniaus gubernija – 47-ojoje. Žinoma, miestuose mokėsi šiek tiek daugiau mokyklinio amžiaus vaikų. XX a. pradžioje, kai valdžia ėmė steigti daugiau mokyklų už išdo pinigų, rusiškų pradžios mokyklų etnografinėje Lietuvoje padaugėjo beveik ketvirtadaliu. Šiek tiek padidėjo ir tas mokyklas lankančių mokyklinio amžiaus vaikų procentas. Vis dėlto dauguma mokyklų buvo anaipol neperpildytos. 1904 m. valdiškas pradžios mokyklas Kauno gubernijoje lankė 15,7%, Vilniaus gubernijoje – 14% mokyklinio amžiaus vaikų. Nepaisant tokios padėties, Lietuvos gyventojų ir pačių lietuvių raštingumas buvo vienas aukščiausių imperijoje.

Po 1863 m. sukilimo rusifikaciniais sumetimais buvo pertvarkytas vidurinių mokyklų tinklas. Buvo uždarytos Švenčionių ir Kėdainių gimnazijos, Vilniaus bajorų institutas, Telšių progimnazija. Apskrities mokyklos paverstos aukštesniojo tipo pradinėmis, vadinamosiomis miesto, mokyklomis. Ir vidurinėse Vilniaus švietimo apygardos mokyklose katalikams mokytojais dirbti drausta. Apygardos mokyklos vadovavosi bendraisiais Rusijos švietimo nuostatais. XIX a. pabaigoje Vilniaus ir Kauno gubernijose buvo po dvi klasikines berniukų gimnazijas, t. y. vidurines humanitarinio profilio mokyklas, suteikiančias teisę be egzaminų stoti į universitetus (Vilniuje –

dvi, Kaune ir Šiauliuose – po vieną) ir po vieną realinę mokyklą (gimnaziją), t. y. vidurinę mokyklą su gamtos mokslų profiliu, suteikiančią teisę be egzaminų stoti į aukštąsias technikos mokyklas (po vieną Vilniuje ir Panevėžyje). Progimnazija veikė Kuršo gubernijai priklausiusioje Palangoje.

Vidurinė mokykla tuomet buvo prieinama anaiptol ne daugumai gyventojų, nors formalių luominių apribojimų ir neliko (tiesa, slaptas švietimo ministro 9 dešimtmečio aplinkraštis draudė priimti į vidurines mokyklas „vežėjų, tarnų, skalbėjų, virėjų, smuklių prekybininkų ir kitų panašių žmonių vaikus“). Mokymasis kainavo, ir nemažai. Per aptariamą laikotarpį nuolat didėjo mokestis už mokslą. Vidurinių mokyklų tinklas buvo retas, tad mokiniai turėjo gyventi ne su tėvais. Mokytis galėjo tik pasiturinčių tėvų arba turtingus globėjus turintys vaikai. Lietuvoje daugiau kaip pusė gimnazistų buvo dvarininkų ir rusų valdininkų vaikai, daugiau kaip ketvirtadalis – miestiečių atžalos. Daugiau valstiečių vaikų mokėsi tik Suvalkų gubernijos vidurinėse mokyklose.

XX a. antrojoje pusėje atsirado mergaičių gimnazijų. Vilniaus ir Suvalkų gubernijose jų buvo po vieną, Kauno gubernijoje – dvi (Kaune ir Šiauliuose).

Vidurinė mokykla, ypač Vilniaus švietimo apygardos vidurinė mokykla, taip pat buvo rusinimo įrankis. Nors mokiniai katalikai turėjo atskiras tikybos pamokas, bet juos vertė kalbėti maldą prieš klasėse pakabintas rusiškas ikonas, valstybinių švenčių dienomis jie privalėjo eiti į pamaldas stačiatikių cerkvėse. Tam kartais būdavo pasipriešinama, ir už tai ne vienas mokinys išlėkdavo iš mokyklos. Tik 1897 m. valdžia atšaukė nutarimą versti mokinius katalikus švenčių dienomis eiti į stačiatikių cerkves. Istorijos Vilniaus švietimo apygardos vidurinėse mokyklose buvo mokoma iš vadovėlių, parašytų, remiantis „rusų pradų atkūrimo“ doktrina. Vengdami rusifikacijos, daugelis lietuvių mokėsi Rygos švietimo apygardos vidurinėse mokyklose.

Jau prasidėjus pirmajai Rusijos revoliucijai, 1905 m. gegužės 14 d. caro Nikolajaus II įsaku Vilniaus švietimo apygardos dviklasėse pradinėse ir miesto mokyklose, taip pat vidurinėse mokyklose, ten, kur dauguma mokinių yra lietuvių arba lenkų tautybės, leista dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas kaip dalykus. Po kurio laiko panaikintas potvarkis, draudęs mokiniams mokyklose kalbėtis gimtąja kalba, o nuo 1906 m. leista dėstyti lietuvių kalbą visose pradinėse mokyklose, taip pat vartoti ją pirmaisiais mokslo metais mokant aritmetikos.

Po 1905 m. gerokai pakito krašto švietimas. Valdiška mokykla, tiek pradinė, tiek vidurinė, liko rusiška, bet kaip dalyką joje leista dėstyti lietuvių arba lenkų kalbas. Krašto mokyklose katalikams leista dirbti mokytojais. Jau 1906 m. ketvirtadalis Kauno gubernijos pradžios mokyklų buvo lietuviai. Ilgainiui jų daugėjo. Tiesa, Panevėžio mokytojų seminarijoje, kuri ruošė pradžios mokyklų mokytojus, lietuviai negalėjo sudaryti daugiau kaip 33% moksleivių. Lietuvių kalba kaip dalykas buvo dėstoma daugumoje Kauno ir Suvalkų gubernijų pradžios mokyklų. Šia kalba pirmamečiams moksleiviams leista aiškinti ir aritmetiką. Vilniaus gubernijoje, net ir lietuvių gyvenamose vietovėse, rašto lietuvių kalba mažai kur mokyta. Apskritai 1906–1914 m. valdiškų

pradžios mokyklų greitai daugėjo, nors lietuviškų gubernijų švietimui Rusijos valdžia skirdavo palyginti mažiau lėšų, nei kitų.

Privatiems asmenims ir visuomeninėms organizacijoms valdžia leido steigti pradžios mokyklas lietuvių arba lenkų dėstomąja kalba; rusų kalba jose buvo privalomas dalykas. Tiesa, ir šios mokyklos privalėjo laikytis valdžios nustatytą mokymo programą. 1910 m. oficialiai veikė apie 70 privačių lietuvių pradžios mokyklų. 1907 m. dviklasė lietuvių pradžios mokykla atsiradė ir Vilniuje. Bet apskritai Vilniuje, kaip ir visoje Vilniaus gubernijoje, ir dauguma privačių, katalikams skirtų, pradžios mokyklų buvo lenkiškos.

Iš viso prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rusijai pavaldžioje dabartinės Lietuvos teritorijoje veikė apie 900 įvairių tipų pradžios mokyklų. Jas lankė apie 20% mokyklinio amžiaus vaikų, daugiausia berniukų. Kaimuose neužgeso ir daraktorių mokyklos tradicija. Nors ši mokymo forma tebeliko nelegali, bet, panaikinus 1892 m. taisyklę, ji, atrodo, labiau nebebuvo persekiojama.

Daugėjo ir vidurinių mokyklų – gimnazijų bei progimnazijų. Jas steigė ne tik valdžia, bet ir privatūs asmenys bei draugijos. Ypač pagausėjo mergaičių vidurinių mokyklų. Dauguma šių mokyklų buvo privačios. 1907 m. „Žiburio“ draugija Marijampolėje įsteigė mergaičių gimnaziją dėstomąja lietuvių kalba. Ji iki 1941 m. buvo vienintelė lietuvių vidurinė mokykla. Tiesa, mergaičių vidurinių mokyklų mokymo programa buvo gerokai siauresnė nei berniukų, neorientuota į studijas aukštojoje mokykloje. Iš viso 1914 m. Lietuvoje (dabartinėje teritorijoje, bet be Klaipėdos krašto) veikė 31 pilna vidurinė mokykla ir 19 progimnazijų.

1 priedas:

Mokykla turėjo tarnauti rusų tikslams, apsaugoti kraštą nuo polonizacijos ir katalikybės poveikio, todėl švietimo sistema turėjo būti centralizuota, valstybinė, o mokytojai tinkamai parengti ir nuteikti tokiam darbui.

“1862 m. balandžio 14 (26) d. Širinskio – Šichmatavo pranešimas liaudies švietimo ministrui A. V. Golovinui apie Šiaurės Vakarų krašto ypatumus, lemiančius liaudies mokyklų savitumą” skelbia pagrindinius nuostatus, kuriais turi remtis Vilniaus švietimo apygardos liaudies mokyklos:

1. Liaudies mokyklą steigia Vyriausybė.
2. Teisė steigti liaudies mokyklas taip pat suteikiama bendruomenėms ir privatiems asmenims, įpareigojant būtinai laikytis šių sąlygų: a) mokytoją mokykla priima tik paskirtą švietimo vadovybės, turinčios teisę ir jį atleisti; b) <...>; c) mokymo kontrolė visiškai priklauso mokyklų žinybai”⁵

---

⁵ Magdalena Karčiauskienė. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis: XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia: antologija: antrasis tomas. – Kaunas: Šviesa, 2002, p. 25

“1863 m. kovo 23 (balandžio 4) d. caro patvirtintos “Laikinosios taisyklės Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijų liaudies mokykloms”:

1. Visoms liaudies mokykloms Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijose vadovauti steigiamos liaudies mokyklų direkcijos miestuose: Vilniuje, Panevėžyje, Minske, Mogiliove ir Vitebske.
2. Kiekvienai direkcijai vadovauja mokyklos taryba <...>”⁶

Švietimas aukštosiose mokyklose

Po prijungimo prie Rusijos Lietuvos vyriausioji mokykla (taip nuo 1795 m. vadinosi universitetas) buvo pavadinta Vilniaus vyriausiąja mokykla, o 1803 metais – Vilniaus imperatoriškuoju universitetu.

Universitetas buvo ne tik aukštoji mokykla, bet ir kontroliavo visas apygardos mokyklas, ypač vidurines (gimnazijas ir apskrities mokyklas; dauguma jų tebeliko vienuolynų globojamos), per jas kažkiek – ir pradinės parapiškos. Apygardos globėju – savotišku tarpininku tarp Liaudies švietimo ministerijos ir Vilniaus universiteto, turėjusio nesiaurą autonomiją, – buvo paskirtas A. J. Čartoriskis. Globėjas privalėjo gyventi Sankt Peterburge. Tai garantavo dar didesnę universiteto veiklos laisvę. Vilniaus apygarda, kaip ir universitetas, turėjo caro patvirtintą atskirą, skirtingą nuo kitų Rusijos apygardų, statutą, išlaikė atskirą, jau minėtą, finansavimo šaltinį (ši tą gaudavo ir papildomai iš valstybės bei privačių rėmėjų); tad iš esmės galėjo tęsti dar Tautos edukacijos komisijos pradėtą darbą – plėtoti lenkų kultūros ir Lenkijos, ar Lenkijos ir Lietuvos, pilietines ir patriotines tradicijas. Juolab, kad tai atitiko ir paties A. J. Čartoriskio planus. Žinoma, bent formaliai, buvo auklėjama ištikimybės Rusijos sostui dvasia.

Su universitetu vienaip ar kitaip siejosi ne tik bemaž visa Vilniaus, bet ir viso krašto, ir didelės švietimo apygardos visuomenės ir kultūros veikla. Vilniuje buvo skaitomos viešos paskaitos, lenkų kalba ėjo keli laikraščiai ir keli mokslo bei literatūros žurnalai, buvo leidžiamos knygos, veikė teatras. Spauda sistemingai nušvietė opiausius visuomenės gyvenimo klausimus, kritikavo baudžiavą, obskurantizmą.

Jei 1813–1814 m. tebuvo 200 universiteto studentų (1812 m. – 468), tai 1824 m. jų buvo 900, 1830 m. – 1322. Pagal studentų skaičių Vilniaus universitetas buvo didžiausia Rusijos imperijos aukštoji mokykla. Apie 40% studentų buvo kilę iš etnografinės Lietuvos. Nors daugumą studentų, kaip ir vidurinių mokyklų moksleivių, sudarė bajorų vaikai, nemaža jų buvo iš miestiečių

---

⁶ Magdalena Karčiauskienė. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis: XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia: antologija: antrasis tomas. – Kaunas: Šviesa, 2002, p. 27

luomų, ne vienas studentas ir palyginti nemaža moksleivių buvo ir iš valstiečių; tiesa, jiems daugeliu atvejų tekdavo įsigyti suklastotus bajorystės dokumentus. To meto Rusijos imperijoje valstiečių kilmės inteligentai buvo neįprastas reiškinys.

Po 1831 m. sukilimo Sankt Peterburgui nelengva buvo apsispręsti dėl Vilniaus universiteto. Vis dėlto tai buvo didžiausia ir bene geriausia materialinę bazę bei europinio lygio mokslininkus ir pedagogus turinti Rusijos imperijos aukštoji mokykla. Pasiūlymui uždaryti universitetą priešinosi ir jo globėjas N. Novosilcevas. Jis siūlė universitetą paversti rusišku, kartu ir Vakarų gubernijų rusinimo idėjinio kultūrinio centru. Tačiau dauguma Rusijos aukštųjų pareigūnų abejojo, ar Vilniuje toks centras galės efektyviai veikti. Jų manymu, pati socialinė-kultūrinė miesto aplinka paralyžiuos arba „iškreips“ tokio centro veiklą. Tad Nikolajus I pasirinko savotišką tarpinį variantą. 1832 m. gegužės 1 d. pasirodė jo įsakas dėl Vilniaus universiteto uždarymo. Kartu buvo numatyta vietoj kelių uždarytojo universiteto padalinių įkurti dvi ne Liaudies švietimo, o Vidaus reikalų ministerijai pavaldžias specialias aukštąsias mokyklas: Medicinos-chirurgijos akademiją ir Romos katalikų dvasinę akademiją. Palikti Vilniuje aukštąją medicinos mokyklą, matyt, nuspręsta dėl aukšto lygio medicinos mokslo bazės, nes Rusija, ypač jos kariuomenė, stokojo kvalifikuotų medikų. Negalėjo valdžia visiškai ignoruoti ir Katalikų bažnyčios poreikių. Rusijos pareigūnai turbūt tikėjosi, kad nedidelės, valdžios griežtai kontroliuojamos aukštosios mokyklos nebus taip glaudžiai susijusios su krašto visuomeniniu gyvenimu. Nereikalingi šioms mokykloms ir politiškai patikimi mokslininkai galėjo persikelti į kitas Rusijos aukštąsias mokyklas, o didžiama „atliekamų“ mokymo priemonių perduota kuriamam Kijevo universitetui (pradėjo veikti 1834 m.), kuris turėjo atlikti ir N. Novosilcevo siūlytąjį rusinimo vaidmenį.

Taigi po 1831 m. Vilniaus kaip mokslo ir kultūros centro reikšmė buvo gerokai sumažinta, bet visiškai nesunaikinta, krašto viešojo gyvenimo oficialioji sfera surusinta, visuomeninis kultūrinis gyvenimas suvaržytas, bet „pradai, skyrę kraštą nuo Rusijos“, visiškai nesunaikinti. Tačiau tokia padėtis neilgai tetruko.

Lenkų pradų naikinimo“ politikos antroji banga nesiribojo kalbos, teisėtvarkos ir geografinių pavadinimų sferomis. Buvo nutarta dėl „netinkamos“ ir nesuvaldomos miesto dvasios likviduoti Vilniaus aukštąsias mokyklas ir kartu paversti buvusios LDK sostinę eiliniu Rusijos provincijos miestu, sustiprinti krašte stačiatikybės pozicijas ir suduoti dar vieną smūgį Katalikų bažnyčiai.

1842 m. buvo uždaryta Vilniaus medicinos-chirurgijos akademija. Didžioji dalis jos mokymo priemonių perkelta į Kijevo universitetą, kuriame nuo tų pačių metų rudens įkurtas Medicinos fakultetas. Dauguma akademijos studentų ir dėstytojų išsiskirstė po įvairias Rusijos

aukštasis mokyklas. 1842–1844 m., siekiant, anot tuometinio vidaus reikalų ministro, geriau kontroliuoti aukštosios katalikų dvasininkijos rengimą, į Sankt Peterburgą buvo perkelta Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija.

Po 1905 m. Įvairūs krašto visuomenės sluoksniai ne kartą kėlė klausimą dėl aukštosios mokyklos Vilniuje atkūrimo (buvo siūloma steigti aukštąją mokyklą ir Kaune), tačiau Rusijos valdžia visus pasiūlymus atmesdavo. Tad aukštojo mokslo siekusiems jaunuoliams ir toliau teko mokytis daugiausia Rusijos aukštosiose mokyklose. Vienas kitas lietuvis studijas baigdavo ir kitų Europos kraštų universitetuose. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse įvairiose aukštosiose mokyklose studijavo daugiau kaip 300 lietuvių.

Daraktorių mokyklos

Lietuvoje jau buvo naminio grupinio vaikų mokymo tradicija, kuri, didėjant rašto poreikiui, plėtojosi ir per prievartinį rusinimą virto savotiška slapta mokykla. Žiemos metu daugelyje kaimų veikė dažniausiai kas savaitę iš trobos į trobą besikilnojanti mokyklėlė, kurioje vaikus tikėjimo pradžiamokslio, skaityti, rečiau ir rašyti gimtąja kalba, kartais ir skaičiuoti, taip pat lenkų ar net rusų kalbos mokė koks nors tėvų pasamdytas asmuo. XIX a. antrojoje pusėje toks žmogus buvo vadinamas daraktoriumi (liaudiškai iškreipta žodžio „direktorius“ forma). Dažniausiai jis buvo tik menkai rašto pramokęs, neretai tik skaityti mokantis asmuo, vasarą dirbęs ir kitus samdomus darbus, pavyzdžiui, ganęs kaimo bandą. Bet pasitaikydavo ir labiau išsilavinusių daraktorių. Retkarčiais, ypač per atostogas, daraktoriaudavo ir vienas kitas gimnazijos moksleivis ar aukštosios mokyklos studentas.

Neigiamas visuomenės požiūris į rusiškas, rusinimui tarnaujančias pradžios mokyklas lėmė, kad pradžios mokyklų tinklas etnografinėje Lietuvoje plėtojosi lėtai ir buvo gerokai retesnis, nei, pavyzdžiui, baltarusiškoje Vilniaus švietimo apygardos dalyje ar kitose Rusijos imperijos gubernijose. Tiesa, pradžios mokykloms išlaikyti etnografinėje Lietuvoje valdžia skyrė mažiau pinigų, motyvuodama tuo, kad gyventojai čia labiau pasiturintys ir jau suprantantys rašto poreikį.

Lietuvos švietimo sistema 1918 – 1940 metais

Vienu iš svarbiausių Lietuvos valstybingumo atstatymo sąlygų buvo sukurti valstybinę švietimo sistemą. Sąlygos švietimo raidai tuo metu buvo itin nepalankios. 1918–1920 m. tebevyko kovos su bolševikais, bermontininkais ir lenkais, daugelis mokyklų Pirmojo pasaulinio karo metu

buvo nuniokotos, mokytojai išblaškinti, stigo lėšų. Tačiau nepaisant visų sunkumų, darbas švietimo baruose vyko nuo pat pirmųjų Lietuvos nepriklausomybės gyvavimo dienų. Tuo rūpinosi Švietimo ministerija, kuri buvo įsteigta kartu su pirmąja Lietuvos vyriausybe 1918 m. lapkričio 11 d.

Švietimo sistemos kūrimu ypač buvo susirūpinta 1919 m. Tuomet imta ruošti Švietimo įstatymų projektus, kuriuos turėjo priimti sušauktas Steigiamasis Seimas. Rengiant projektus buvo atsižvelgta į kitų valstybių patirtį – Suomijos, Šveicarijos ir kitų Europos šalių. 1919 m. buvo priimti pradžios mokyklų ir aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų laikinieji įstatymai. Vėliau Steigiamasis Seimas priėmė Pradžios mokyklų įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 1922 m. spalio 6 d. Vidurinių mokyklų įstatymas buvo priimtas 1925 m. vasario 27 d. Vėliau abu įstatymai buvo ne kartą papildyti arba keičiami. Ypač reikšmingi pakeitimai buvo įgyvendinti 1936 m. vykdant švietimo reformą. Tai rodo, jog valstybinė švietimo sistema buvo kuriama keliais etapais.

Lietuvos mokyklos organizavimas, paskelbus Lietuvos nepriklausomybę

“Švietimo ministerijos laikinieji 1919m. mokyklų nuostatai”:⁷

- Aukštesniosios bendrojo lavinimo mokyklos yra steigiamos ir laikomos Švietimo ministerijos, visuomenės organizacijų ir atskirų asmenų lėšomis.
- Visuomenės organizacijų ir privatinės mokyklos gali būti bet kurio Švietimo ministerijos nustatyto tipo ir programų, bet jos organizuojamos Ministerijai sutikus ir skirtingu mokymo planu.
- Mokyklos darbą dirba ir jos reikalus rūpina direktorius, jos mokytojai ir gydytojas, padedami mokinių tėvų ar globėjų ir laikančios mokyklą organizacijos atstovų.
- Mokyklos ūkio reikalais rūpinasi ūkio komitetas.
- Prie aukštesniųjų mokyklų organizuojamas tėvų komitetas.

“Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų įstatymas”⁸ (1925 m. balandžio 23 d., Kaunas, Vyriausybės žinios, Nr. 190):

- Vidurines ir aukštesniąsias mokyklas steigia ir laiko:
  1. valstybė;
  2. savivaldybės, visuomenės organizacijos ir atskiri Lietuvos piliečiai.

---

⁷ Teresė Bukauskienė. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis: 1918 – 1940 m.: antologija: trečiasis tomas. – Vilnius: Mintis, 1996, p. 33 - 38

⁸ Teresė Bukauskienė. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis: 1918 – 1940 m.: antologija: trečiasis tomas. – Vilnius: Mintis, 1996, p. 61 - 62

- Vidurinės ir aukštesniosios valdžios mokyklos steigiamos ir uždamos švietimo ministerio įsakymu. Lėšos joms laikyti duodamos iš valstybės išdo Švietimo ministerijos samata.

Bendrojo lavinimo švietimo turinys

Iki 1936 m. egzistavo tokia vieninga bendrojo lavinimo mokykla: 4 metų pradžios mokykla, 4 metų progimnazija (kitai dar vadinta vidurine mokykla) bei 4 metų gimnazija (kitai dar vadinta aukštesniąja mokykla). Po 1936 m. švietimo reformos pradžios mokyklos buvo pertvarkomos į 6 klasių. Pailgėjus pradžios mokyklų mokymo laikui, progimnazijose mokymosi laikas sutrumpėjo iki 3 metų, o gimnazijose – iki 7 metų. Kitaip tariant, iki tol egzistavusi bendrojo lavinimo mokyklos struktūra: 4+4+4 buvo pakeista į 6+3+4. Moksleiviai, baigę šešiaklasę pradžios mokyklą, galėjo tęsti mokslus progimnazijoje arba įstoti į gimnaziją, kurios trys žemesniosios klasės atitiko progimnazijos klases.

Siekiant kelti gyventojų raštingumą ir jų išsilavinimą, 1922 m. buvo išleistas privalomo pradinio 7–14 metų vaikų mokslo įstatymas. Tačiau privalomas pradinis mokymas pradėtas įgyvendinti nuo 1928 m. 1931 m. oficialiai buvo paskelbta, kad jis įgyvendintas, nors ir 1940 m. pradžios mokyklų nelankė apie 10 proc. 7–14 metų vaikų.

Per du nepriklausomybės dešimtmečius pradžios mokyklų ir jas lankančių moksleivių skaičius labai išaugo. Antai 1919 m. Lietuvoje veikė 1036 pradžios mokyklos, kuriose mokėsi 45540 vaikai. 1928 m. pradžios mokyklų skaičius pakilo iki 2386; jas lankė 124295 moksleiviai, o 1938 m. Lietuvoje buvo 2599 pradžios mokyklos (301200 moksleivių). Absoliuti dauguma pradžios mokyklų buvo išlaikomos Švietimo ministerijos ir savivaldybių lėšomis. Valstybinėse pradžios mokyklose mokymas buvo nemokamas. Būta ir privačių pradžios mokyklų, kurias turėjo įsteigusios įvairios draugijos: lenkų – „Pochodnia“, „Oswiata“, „Lietuvos vokiečių kultūrinė sąjunga“ ir kt.

Mokymo turinys pradžios mokyklose buvo nustatytas Švietimo ministerijos patvirtintomis programomis. Daugiausia dėmesio buvo skirta gimtajai kalbai, aplinkos ir tėvynės pažinimui bei aritmetikai.

Svarbus vaidmuo tarpukario Lietuvos švietimo sistemoje teko progimnazijoms ir gimnazijoms. Šių mokyklų skaičius per du dešimtmečius taip pat ženkliai išaugo. Tiesa, daugiausia jų buvo įsteigta trečiojo dešimtmečio pradžioje, o ketvirtajame dešimtmetyje bendras šių mokyklų skaičius sumažėjo, nes užsidarė kai kurios privačios mokyklos.

1920 m. pradžioje veikė 38 gimnazijos ir progimnazijos. Iš jų buvo: lietuvių – 30, lenkų – 4, žydų – 9, rusų – 2, vokiečių – 1. Šiose mokyklose mokėsi 8243 moksleiviai. 1934 m. šio tipo mokyklų skaičius išaugo iki 107 (jose mokėsi 21604 vaikai). Iš jų buvo: mokyklos su dėstomąja

lietuvių kalba – 74 (36 progimnazijos, 38 gimnazijos), hebrajų ir jidiš kalbomis – 24 (11 progimnazijų, 13 gimnazijų), lenkų – 3 (visos gimnazijos), vokiečių – 3 (2 progimnazijos, 1 gimnazija), rusų – 1 (gimnazija), latvių – 1 (progimnazija) ir viena gimnazija, kurioje buvo dėstoma lietuvių–lenkų kalbomis. Visos tautinių mažumų progimnazijos ir gimnazijos buvo privačios. Tuo pat metu veikė privačios ir lietuvių mokyklos: 4 progimnazijos ir 13 gimnazijų.

Švietimo įstatymai suteikė teisę pedagogams pasirinkti mokyklos profilį (kryptį). Nuo trečiosios progimnazijos klasės reikėjo rinktis bendrąjį (su lotynų kalba) arba specialųjį (su fizika ir kuria nors specialiąja disciplina) profilius. Gimnazijoms Švietimo ministerija nustatė šiuos profilius: gimnazijos su privaloma lotynų kalba, gimnazijos be lotynų kalbos su sustiprintu matematikos–gamtos mokslų dėstymu, gimnazijos su sustiprintu svetimųjų kalbų dėstymu. Toks mokyklų profiliavimas imtas taikyti nuo 1924 metų pradžios.

Taip pat buvo ir gana įvairių profilių specialiųjų aukštesnių vidurinių (t.y. gimnazijos rango) ir žemesnių (progimnazijos rango) mokyklų. Tai vadinamosios komercinės, techninės, žemės ūkio, miškininkystės, meno, muzikos, medicinos, buhalterijos, mašinraščio mokyklos. Svarbią reikšmę turėjo ir amatų mokyklos. Antai 1928 m. veikė 92 specialiosios mokyklos, įskaitant mokytojų ir dvasininkų seminarijas.

Laikotarpio pradžioje trūko kvalifikuotų mokytojų. Todėl buvo pradėta steigti mokytojų seminarijas ir organizuoti trumpalaikius mokytojų rengimo ir kvalifikacijos kėlimo kursus.

Valstybė rūpinosi ir suaugusiųjų švietimu. Prie pradžios mokyklų buvo steigiami kursai suaugusiems (1921 m. veikė 364 kursai, juose buvo daugiau kaip 10 tūkstančių klausytojų). Kursų steigimu taip pat rūpinosi „Pavasario“, Lietuvos jaunimo sąjungos, Jaunosios Lietuvos, Šaulių organizacijos, Žemės ūkio rūmai, Darbo rūmai, kariuomenė. 1936 m. suaugusiems šviesti ir raštingumui didinti buvo įsteigta daug bibliotekų. Svarbų vaidmenį suaugusiųjų švietime vaidino liaudies universitetai. Juos steigė mokytojai ir įvairios organizacijos.

Neraštingumas buvo beveik likviduotas. Jeigu 1923 m. Lietuvoje buvo 32,6 proc. vyresnių kaip 10 metų žmonių neraštingų, tai 1940 m. nemokančių skaityti ir rašyti liko tik 2 proc.

Lietuvoje veikė platus tinklas vaikų darželių (1940 m. pavasarį jų buvo 197, juos lankė 6800 vaikų). Darželius išlaikė įvairios draugijos ir privatūs asmenys. Nuo 1936 m. vaikų darželių ugdymo turiniu rūpinosi ir tam tikslui rengė programas Švietimo ministerija. Veikė taip pat kūdikių namai ir vaikų prieglaudos.

Skirtinga švietimo padėtis buvo Klaipėdos krašte. Čia daugumoje mokyklų buvo dėstoma vokiečių kalba (1933 m. iš 235 valstybinių pradžios mokyklų buvo 10 lietuvių, 10 lietuvių–vokiečių, 215 vokiečių dėstomąja kalba). Lietuviškos mokyklos daugumoje buvo privačios. Jas išlaikė Klaipėdos krašto mokyklų draugija (1938 m. ji turėjo 54 pradžios mokyklas, 1 gimnaziją ir 1

progimnazija). 1939 m. pavasarį Vokietijai užgrobęs Klaipėdos kraštą, lietuviškos mokyklos buvo uždarytos.

Nuo 1918 m. iki 1925 m. buvo suformuota savarankiška švietimo sistema: pertvarkyta bendrojo lavinimo mokykla, susiklostė mokytojų parengimo ir kvalifikacijos tobulinimo sistema, nuosekliai eita prie privalomo mokymo ir visuotinio raštingumo. Nuo 1925 m. prasidėjęs ir iki 1936 m. tęsėsis naujas mokyklos raidos etapas buvo reformų pradžios ir naujosios mokyklos kūrimo laikotarpis. Reformos kryptys, principai, ugdymo turinio pertvarka buvo siejama su tautinės mokyklos ir Lietuvos valstybingumo idėja.

Aukštasis mokslas

Lietuvos Respublikos metais buvo įsteigtos aukštosios mokyklos. Kaune 1920 m. pradėjo veikti aukštojo mokslo kursai, 1922 m. vasario 16 d. pertvarkyti į Lietuvos universitetą (1930 m. jis pervadintas Vytauto Didžiojo universitetu). Tuo laiku Kaune veikė Meno mokykla (1922), vėliau tapusi Dailės institutu, Konservatorija (1933), Aukštieji kūno kultūros kursai (1934), Vytauto Didžiojo aukštoji karo mokykla (1931), Veterinarijos akademija (1936), Žemės ūkio akademija Dotnuvoje (1924), Prekybos (1934) ir Pedagoginis (1935) institutai Klaipėdoje.

Kai lenkai 1920 metais užėmė Vilnių, Lietuva neteko ir Vilniaus universiteto, galėjusio tapti svarbiausia Lietuvos Respublikos mokslo bei švietimo įstaiga. Naujuoju mokslo, švietimo ir kultūros centru tapo laikinoji Lietuvos sotinė – Kaunas. Čia 1920 m. spalio 27 dieną buvo įkurta ir pirmoji aukštojo mokslo įstaiga nepriklausomoje Lietuvoje – Aukštieji kursai. Juose buvo mokomasi pagal universitetų nuostatus ir programas. Aukštieji kursai turėjo humanitarinių mokslų, teisės, matematikos ir fizikos, gamtos, medicinos, technikos skyrius. Prie Aukštųjų kursų buvo prijungti Kauno medicinos draugijos organizuoti gydytojų kursai, veikę nuo 1919 metų.

1922 metų vasario 16 dieną, suvalstybinus Aukštuosius kursus, buvo įsteigtas Kauno universitetas, tuomet pavadintas Lietuvos universitetu. Pirmaisiais šio universiteto dėstytojais ir studentais tapo Aukštųjų kursų dėstytojai ir klausytojai. Iki 1922 metų rudens atkirai nuo Lietuvos universiteto dar veikė buvusių Aukštųjų kursų teisės skyrius.

Kauno Vytauto Didžiojo universitetas:

- 1922 metų balandžio 12 d. Steigiamasis seimas priėmė atskirą Kauno universiteto statutą.
- Universitetui pradėjus veikti, jame buvo 5 fakultetai: matematikos ir gamtos, medicinos, technikos, teologijos, socialinių mokslų. 1922 metų pavasarį socialinių mokslų fakultetas buvo

pertvarkytas į teisių fakultetą ir humanitarinių mokslų fakultetą, o teologijos fakultetas – į teologijos ir filosofijos fakultetus.

- 1930 metais Lietuvos universitetas buvo pavadintas Vytauto Didžiojo universitetu. Tais pačiais metais buvo paskelbtas naujas universiteto statusas.

- Universitetas priklausė Lietuvos švietimo ministerijai, tačiau turėjo savivaldos teisę. Universitetui vadovavo senatas, kuris susidėjo iš rektoriaus, prorektoriaus, sekretoriaus ir fakultetų dekanų. Studentų reikalais rūpinosi studentų atstovybė.

- Per dešimt pirmųjų universiteto veiklos metų studentų skaičius padidėjo beveik keturgubai. Po 1932-ųjų studentų Kauno universitete kiek sumažėjo, kadangi pradėjo veikti kitos Lietuvos aukštosios mokyklos: Žemės ūkio akademija, Pedagoginis institutas, Prekybos institutas. Į universitetą buvo priimama be stojamųjų egzaminų. Baigusieji gimnaziją ar gimnazijai prilygstančią vidurinę mokyklą galėdavo tapti tikraisiais studentais, neturintys brandos atestato – laisvaisiais klausytojais.

- 1922 metais universitetas turėjo du rūmus, 1929 metais gavo trečius.

- Lietuvos, vėliau – Kauno Vytauto Didžiojo universitetas tapo pagrindiniu šalies mokslo centru. Čia susitelkė beveik visi žymiausi Lietuvos mokslininkai, išskyrus žemės ūkio specialistus, kurie darbavosi Dotnuvos žemės ūkio akademijoje.

Vilniaus universitetas:

- 1918 m. gruodžio 5 d. Lietuvos valstybės taryba priėmė Vilniaus universiteto statutą, kuriame buvo skelbiama, jog universitetas atgaivinamas nuo 1919 m. sausio 1 d.

- Tačiau 1919 metais, lenkams užėmus Vilniaus kraštą, Lietuva neteko ir Vilniaus universiteto. Jį atkūrė lenkų valdžia, sykiu suteikdama Stepono Batoro vardą – tuo norėta pabrėžti, jog universitetas yra lenkiškas, įkurtas lenkų karaliaus.

- Stepono Batoro universitetas pradėjo veikti 1919 m. spalio 11 d. Universitete įsteigti šeši fakultetai – humanitarinių mokslų, teologijos, teisės ir visuomenės mokslų, matematikos ir gamtos, medicinos bei dailės. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas humanitarinių mokslų fakultetui, kuris turėjo „spinduliuoti lenkų kultūrą“.

- 1939 m. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, Stepono Batoro universitetą imtasi pertvarkyti. Universiteto valdytoju buvo paskirtas Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Ignas Končius, kuris pasiūlė, kad iki semestro pabaigos universitetas dirbtų pagal seną tvarką, kaip lenkiškas universitetas, o nuo 1940 m. pradžios pradėtų veikti jau kaip lietuviška mokslo ir švietimo įstaiga.

- 1939 m. gruodį Lietuvos seimas priėmė Universitetų įstatymą, kuriuo Lietuvoje buvo numatyti du universitetai – Vilniaus ir Kauno. Numatomos reformos, buvusio rektoriaus pašalinimas iš pareigų sukėlė universiteto dėstytojų ir studentų nepasitenkinimą bei protestus.

Lenkų spaudoje šios pertvarkos buvo vadinamos universiteto uždarymu, tačiau universiteto lietuvinimas tęsėsi.

- Tačiau universiteto atkūrimo darbas negalėjo ilgai trukti – 1940 m. sovietinė valdžia ėmėsi pertvartyti universitetą pagal sovietinį modelį.

Taigi matome, jog 1918–1940 m. Lietuvoje buvo sukurta visa švietimo sistema, kuri lygiavosi į švietimo būklę Vakarų Europos šalyse.

Švietimo sistema Lietuvoje 1940–1990 metais

Bendrasis lavinimas

Sovietų Sąjungos kariuomenei 1940 m. vasarą okupavus Lietuvą, prasidėjo jos sovietizacija. Naujieji krašto šeimininkai nedelsiant ėmėsi pertvarkyti ir švietimo sistemą – siekė sugriauti nepriklausomybės laikais nusistovėjusią tvarką, pertvarkyti ją Sovietų Sąjungos pavyzdžiu. Lietuvos mokykla buvo įjungta į sovietinę mokymo sistemą: pasikeitė ne tik mokymo turinys, bet ir forma. Visa švietimo sistema buvo centralizuotai valdoma iš Maskvos.

Jau 1940 m. liepos 1 d. vyriausybė panaikino mokyklose kulto tarnautojų etatus, todėl buvo atleisti iš mokyklų visi tikybos mokytojai. Įstatymiškai bažnyčia atskirta nuo valstybės ir mokykla nuo bažnyčios. Mokyklose nustojo veikusios organizacijos – skautai, ateitininkai ir kt. 1940 m. rugpjūčio mėn. visos mokymo ir auklėjimo įstaigos (bendrojo lavinimo, amatų mokyklos, vaikų darželiai) buvo suvalstybtintos. Mokyklose panaikintas mokestis už mokslą.

Didžiulis dėmesys buvo kreiptas idėjiniam moksleivių auklėjimui, kadangi norėta juos perauklėti bei įtikinti naujosios santvarkos pranašumu. Todėl buvo atsisakyta kai kurių iki tol naudotų vadovėlių, kitų mokymo priemonių. Bendrojo lavinimo vidurinėse mokyklose įvesta Sovietų Sąjungos istorijos, SSRS Konstitucijos dėstymas, visose mokyklose imta mokyti rusų kalbos, iš dalies pakeistos tikslųjų ir gamtos mokslų programos. Mokyklose pradėta steigti komjaunimo ir pionierių organizacijas, įrengiami Lenino kampeliai, imta leisti sienlaikraščius. Visa tai turėjo padėti skleisti sovietų ideologiją.

Vienas iš svarbiausių uždavinių buvo „perauklėti“ mokytojus. Dalis naujajai valdžiai neįtikusių mokytojų buvo atleisti iš darbo, nemaža dalis jų vėliau atsidūrė tremtyje. Likę mokytojai buvo verčiami studijuoti V. Lenino, J. Stalino, K. Markso veikalus, studijuoti Sovietų Sąjungos komunistų partijos istoriją, SSRS konstituciją, SSKP suvažiavimų bei nutarimų medžiagą.

Iki Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo buvo suspėta įsteigti naujų pradžios mokyklų, progimnazijų ir gimnazijų, vaikų darželių, amatų mokyklos reorganizuotos į valstybinių darbo rezervų mokyklas. Buvo kreipiamas dėmesys suaugusiųjų švietimui, steigiant taip vadinamuosius kultūros židinius, beraščių ir mažaraščių kursus, liaudies universitetus bei kt. Nemaža dėmesio juose skirta naujos ideologijos skleidimui.

Švietimo sistemos sovietizaciją nutraukė prasidėjęs karas. Vokiečių okupacijos laikotarpiu 1941–1944 m., Lietuvos mokyklose buvo sugrįžta prie daugelio dalykų, buvusių švietimo įstaigose Lietuvos Respublikos metais. Todėl pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir prasidėjus antrajam Lietuvos sovietizacijos laikotarpiui, vėl imta partvarkyti švietimo sistemą, pritaikant ją prie SSRS.

Pirmaisiais metais po karo Lietuvoje veikė trijų pakopų bendrojo lavinimo mokykla: pradinė (4 kl.), progimnazija (4 kl.) bei gimnazija (4 kl.). 1946 m. buvo išplėstas pradinių mokyklų tinklas, kadangi imta steigti mokyklas visur, kur iki artimiausios mokyklos toliau kaip 3 km ir yra daugiau kaip 15 mokinių. Buvo įsteigta ir naujų gimnazijų bei progimnazijų. Iš viso 1949 m. Lietuvoje veikė 3241 pradinė mokykla, 242 progimnazijos, 131 gimnazija.

Dirbančiam jaunimui pradėta steigti vakarines mokyklas, kurios veikė šalia gimnazijų ir progimnazijų. 1948/1949 mokslo metais buvo 8 darbininkų jaunimo gimnazijos ir progimnazijos, 18 kaimo jaunimo progimnazijų ir gimnazijų, 54 suaugusiųjų gimnazijos ir progimnazijos.

Naujas švietimo raidos etapas prasidėjo 1949 m. Tuomet buvo priimtas nutarimas pereiti prie visuotinio privalomojo septynmečio mokymo ir 11 metų vidurinio mokymo. Nuo 1949/1950 mokslo metų visos 4 klasių progimnazijos ir 8 klasių gimnazijos, į kurių pirmąsias klases buvo priimama baigus pradinę mokyklą, pertvarkytos atitinkamai į septynmetes ir vidurines mokyklas. Toks Lietuvos mokyklų struktūros pakeitimas reiškė, kad jos buvo įjungtos į vieningą SSRS švietimo sistemą. Kaip nemažą Lietuvos pasiekimą tenka vertinti tuomet išlikusį 11-metį vidurinį mokymą, kadangi beveik visoje Sovietų Sąjungoje buvo pereita prie 10 metų vidurinio mokymo. Ugdymo turinys taip pat galutinai pertvarkytas, pritaikant jį sovietinei ideologijai ir sovietinės pedagogikos reikalavimams. Svarbiausia – diegti moksleiviams materialistinę pasaulėžiūrą, rengti „visapusiškai išsilavinusius, aktyvius ir sąmoningus komunistinės visuomenės kūrėjus“. Tam tikslui siekti buvo sudaryti nauji mokymo planai, išleistos mokymo programos, vadovėliai bei kitos mokymo priemonės.

Visuotinio privalomo septynerių metų mokymo įvedimas pareikalavo išplėsti septynmečių ir vidurinių mokyklų tinklą. Tuo laikotarpiu septynmečių mokyklų skaičius išaugo iki 666 (vietoj buvusių 242 progimnazijų), o vidurinių mokyklų iki 172 (vietoj buvusių 131 gimnazijos). 1951/52 mokslo metais iš Švietimo ministerijos sistemai priklausiusių 3600 dieninių mokyklų 3072 dėstomoji kalba buvo lietuvių, 172 – rusų, 241 – lenkų, 60 – lietuvių ir rusų, 6 – lietuvių ir lenkų, 47

– lenkų ir rusų, 2 – lietuvių, lenkų ir rusų. Procentine išraiška tai sudarė: lietuvių dėstomąja kalba – 84,2 proc. mokyklų, rusų – 9,6 proc., lenkų – 6,2 proc.

Šeštajame dešimtmetyje buvo stengiamasi steigti daugiau vaikų namų (1951 m. veikė 33), vaikų lopšelių-darželių (1951 m. veikė 279), internatinių mokyklų neįgaliems vaikams (1951/ 52 m.m. jų buvo 5). Tęsė veiklą mažaraščių ir beraščių mokymo kursai (oficialioji statistika teigia 1951 m. veikus 927 kursus). Amžininkų liudijimu, šie kursai buvo organizuojami skubotai, juose dirbė neretai abejotinos kvalifikacijos asmenys, kursų trukmė nedidelė, todėl įvertinti jų reikšmę krašto švietimui yra gana problematiška. Mokymo lygis švietimo įstaigose apskritai paėmus buvo žemesnio lygio nei prieškarinio Lietuvoje.

Siekiant parengti specialistus, imta plėsti specialiųjų vidurinių mokyklų tinklą. Buvo įsteigtas Vilniaus prekybos technikumai (1946), Vilniaus geležinkelių transporto technikumai (1948), Klaipėdos žemės ūkio (1946), Panevėžio hidromelioracijos (1950), Rietavo žemės ūkio (1951), Telšių taikomosios dailės (1951) technikumai, Šiaulių medicinos mokykla (1946) bei kitos specialiosios vidurinės mokyklos. 1951/ 52 m.m. iš viso jų buvo 49.

Naujas sovietinės Lietuvos švietimo etapas prasidėjo 1959 m. Siekiant įgyvendinti SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1958 m. gruodžio 24 d. įstatymą „Dėl mokyklos ryšio su gyvenimu stiprinimo ir dėl tolesnio liaudies švietimo vystymo SSRS“, Lietuvoje buvo pertvarkyta bendrojo lavinimo mokyklų struktūra. Vietoje visuotinio privalomo septynmečio mokymo įvestas visuotinis privalomas aštuonmetis mokslas. Todėl septynmetės mokyklos reorganizuotos į aštuonmetes mokyklas. Reorganizacija baigta 1962 m. 1963/ 64 m. Lietuvoje veikė 919 aštuonmetės mokyklos, kuriose mokėsi 134 tūkst. mokinių.

Tuo laikotarpiu didžiulis dėmesys kreiptas moksleivių darbiniam auklėjimui, siekta įtraukti juos į tuomet vadinamąjį visuomenei naudingą darbą. Dėl to pradėta dėstyti naujas disciplinas, padidintas praktinių ir laboratorinių užsiėmimų skaičius. Palapsniui buvo įvedamas gamybinis mokymas. Mokyklose pradėta steigti kabinetus, dirbtuves. Dalis 9–11 klasių moksleivių turėjo dirbti įmonėse, gamyklose, kolūkiuose ar kitur, kad įgytų darbo įgūdžių. Be to, pradėta steigti vidurines mokyklas su sustiprintu atskirų dalykų dėstymu.

1971 m. dar kartą buvo pakeista mokyklų struktūra: pradinėse mokyklose mokymo trukmė sutrumpėjo iki 3 metų. Ketvirtoji klasė priskirta aštuonmetei ir vidurinei mokykloms. Todėl bendrojo lavinimo mokyklos struktūra buvo tokia: 3+5+3. Tačiau toks mokyklos modelis netrukus buvo vėl pakeistas. 1984 m., vykdant paskelbtą švietimo reformą Sovietų Sąjungoje, mokymosi trukmė prailgėjo 1 metais. Todėl 1986 m. rudenį lietuvių mokyklose buvo pereita prie 12 metų mokymo (mokyklose dėstomąja rusų kalba nuo 10 klasių buvo pereita prie 11). Pradinėse mokyklose vėl buvo 4 klasės. Baigę šią mokyklą, mokiniai galėjo pereiti mokytis į devynmetės mokyklos penktą klasę (aštuonmetės mokyklos buvo reorganizuotos į devynmetes) arba į vidurinės

mokyklos penktą klasę (iš viso vidurinėje mokykloje veikė I-XII klasės). Tad mokyklos su dėstomąja lietuvių kalba struktūra nusistovėjo tokia: 4+5+3.

Paskutiniaisiais sovietinio laikotarpio dešimtmečiais laipsniškai buvo pereinama prie visuotino vidurinio mokymo įgyvendinamo. 1975 m. buvo konstatuota, kad iš esmės įgyvendintas visuotinis vidurinis jaunimo mokslas. Tikrovėje toks mokymas atnešė ir nepageidaujamų vaisių – dalis jaunimo į mokyklas buvo varomi tiesiog prievarta, tokių moksleivių žinių lygis buvo žemas. Tačiau oficialioji statistika skelbė apie pasiektus didžiulius švietimo pasiekimus, kuo norėta pasididžiuoti prieš kitas, ypatingai Vakarų, šalis.

1986/1987 mokslo metais Lietuvoje veikė 2124 bendrojo lavinimo mokyklos. Iš jų: 829 – pradinės (jas lankė 536 tūkst. vaikų), 614 – nepilnosios vidurinės (devynmetės) mokyklos, kuriose mokėsi 59 tūkst. moksleivių, 627 – vidurinės mokyklos (450 tūkst. moksleivių), 54 – vaikų su fiziniais ir protiniais trūkumais mokyklos (netoli 13 tūkst. vaikų).

Taip pat veikė darbininkų su viduriniu išsilavinimu mokyklos – profesinės technikos mokyklos (1985 m. buvo 97, jose mokėsi beveik 97 tūkst. moksleivių) bei technikumai arba politechnikumai. Šio tipo mokyklos rengė specialistus pramonei, žemės ūkiui, statybai. 1987 m. buvo 66 technikumai; juose mokėsi beveik 59 tūkst. moksleivių.

Moksleiviai, baigę bendrojo lavinimo vidurinę mokyklą, profesinę technikos mokyklą arba technikumą, galėjo stoti į aukštąją mokyklą.

Apibendrinant galima būtų pasakyti, kad sovietinėje Lietuvoje visai nebuvo nevalstybinių ugdymo įstaigų (1939 m. Lietuvoje 33 proc. gimnazijų ir 28 proc. progimnazijų buvo privačios). Privalomam viduriniam mokslui įgyvendinti ir plėtoti nebuvo reikiamų tiek organizacinių pedagoginių, tiek ir ekonominių sąlygų. Privalomas vidurinis mokslas buvo grindžiamas centralizuotu planavimu ir administraciniais – komandiniais valdymo metodais. Toks režimas slopino pedagogų iniciatyvą, jų kūrybinius sumanymus, skatino mokinių žinių pervertinimą. Tai padarė daug žalos visuomenei: buvo nuvertintas mokslas, žeidžiamas mokytojo orumas ir autoritetas, formavosi neigiamas požiūris į mokslą ir darbą. Privalomojo vidurinio mokslo idėja buvo įgyvendinta formaliai.

Taigi Sovietmečio laikotarpio Lietuvos švietimo sistema turėjo privalumų ir trūkumų. Svarbiausias privalumas – lengvai pasiekiamas ir nemokamas mokslas. Ryškiausias trūkumas – mokykla buvo ideologizuota.

Aukštasis mokslas

1950 m. spalio 31 d. SSRS aukštojo mokslo ministro įsakymu buvęs Vytauto Didžiojo universitetas, tuomet vadintas Kauno universitetu, buvo reorganizuotas į Kauno politechnikos institutą ir Kauno medicinos institutą. Galimybė iškelti mintį apie universiteto atkūrimą pasitaikė tik Atgimimo laikais. Diskusijos dėl universiteto atgaivinimo prasidėjo 1988 metais – apie tai kalbėta spaudoje, įvairiuose susirinkimuose. Tais pačiais metais LSSR liaudies švietimo ministerija sudarė Kauno universiteto atkūrimo komisiją, kuriai vadovavo Vilniaus universiteto rektorius, profesorius J. Kubilius. 1989 m. pradžioje Kauno aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų profesorių bei mokslo daktarų susirinkime buvo išrinkta Vytauto Didžiojo universiteto Atkuriamoji taryba, įpareigota parengti universiteto statutą bei spręsti kitus su atkūrimu susijusius praktinius klausimus.

1989 m. balandžio 28 dieną mokslininkų konferencijoje „Tautinė aukštosios mokyklos koncepcija ir Kauno universitetas“ buvo paskelbtas Vytauto Didžiojo universiteto atkūrimo aktas. VDU atkurtas kaip savarankiška, turinti autonomiją institucija. Tai buvo pirma visoje SSRS aukštoji mokykla, nepriklausoma nuo valstybės institucijų.

Universitetas neatgavo savo ankstesnės nuosavybės – pastatų, knygų, laboratorijų, jam teko kurtis iš naujo.

1989 m. pabaigoje Kaune ir Čikagoje buvo išrinktas universiteto Atkuriamasis senatas iš 48 Lietuvos ir 48 išeivijos mokslininkų. 1990 m. gegužės 24-ąją Atkuriamasis senatas išrinko pirmą atkurto universiteto rektorių – prof. A. Avižienį iš Kalifornijos universiteto. Tų pačių metų gruodį senatas priėmė ir VDU statutą. Šiame statute pirmą kartą Lietuvoje įteisintos kelių pakopų – bakalauro ir magistro studijos.

VDU – vienintelis universitetas, kuriame priimama ne į siauras specialybes, o į studijų kryptis. Pirmieji du mokslo metai skirti bendram humanitariniam ir fundamentiniam lavinimui, studentas gali pats tvarkyti savo studijų programą. Specialybė galutinai pasirenkama trečiaisiais studijų metais. Nenuostabu, kad VDU galima laikyti vienu patraukliausių studentams Lietuvos universitetų.

Lyginant švietimo sistemą su tarpukario Lietuvos, tenka pastebėti, kad ji gana ryškiai pakeitė savo orientaciją „iš Vakarų į Rytus“, tapo stipriai ideologizuota, smuko mokymo standartai ir realaus parengimo mokyklose lygis, lavinimo turinys daugeliu atvejų buvo technokratizuotas, labai truko humanitarinių žinių, tikrovės vaizdas, ypač istorijos socialinių mokslų, buvo perteikiamas iškreiptai, įsigalėjo autoritarinė pedagogika. Aukštosios mokyklos visuomenės raidos katalizavimo bei demokratinės minties plėtotės prasme neteko pasaulyje priimto strateginio vaidmens. Toks švietimo „vaizdas“ išliko iki Lietuvos švietimo reformų pradžios 1988 metais, kuomet, Lietuvoje susiklosčius naujoms socialinėms ekonominėms bei politinėms sąlygoms ir šaliai paskelbus nepriklausomybę, švietimo sistema buvo pradėta keisti iš esmės.